

บทบาทและพระกรณียกิจที่สำคัญในการบริหารราชการแผ่นดิน

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2411) เป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของประวัติศาสตร์ไทยสมัยหนึ่ง เนื่องจากเป็นช่วงเวลาของไทยต้องเผชิญหน้ากับปัญหาทางการเมืองจากการแทรกแซงของมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งในขณะนั้นต่างแข่งขันกันแผ่ขยายอิทธิพลลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกเข้าครอบครองดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จนมีผลทำให้ประเทศเพื่อนบ้านของไทยต้องสูญเสียเอกราชและบูรณภาพแห่งดินแดนไปในที่สุด

จากสถานการณ์ทางการเมืองที่ล่อแหลมดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงมีพระบรมราโชบายที่จะตั้งต้นต่อสู้กับมหาอำนาจตะวันตกเช่นประเทศเพื่อนบ้าน หากแต่ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องรีบเร่งในการปรับปรุงประเทศให้มีความเจริญก้าวหน้าตามแบบอารยประเทศเพื่อที่จะเป็นหนทางป้องกันประเทศให้รอดพ้นจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก โดยทรงดำเนินพระบรมราโชบายในการบริหารราชการแผ่นดินให้สอดคล้องกับสถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้นกล่าวคือ ในด้านการต่างประเทศ ได้ทรงผ่อนปรนความตึงเครียดทางการเมืองด้วยการเปิดความสัมพันธ์ทางการทูตกับชาติตะวันตกอย่างกว้างขวาง ในขณะเดียวกันก็ทรงดำเนินการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเพณีที่เคยปฏิบัติมาแต่เดิมให้สอดคล้องกับกาลเวลา ซึ่งเป็นพื้นฐานของการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตกทั้งในด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมในรัชกาลต่อมา

อย่างไรก็ตามด้วยความจำกัดในฐานะพระราชอำนาจของพระองค์ จึงไม่ทรงอยู่ในฐานะที่จะดำเนินพระบรมราชาธิบายต่าง ๆ ด้วยพระองค์เองโดยอิสระได้¹ จำเป็นที่จะต้องทรงเลือกสรรบุคคลที่จะเป็นกลไกในการใช้พระราชอำนาจในการบริหารราชการแผ่นดินแทนพระองค์ และหนึ่งในบรรดาเจ้านายที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงเข้ารับหน้าที่สำคัญในตำแหน่งต่าง ๆ พระองค์หนึ่ง คือกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งในเวลาต่อมาพระองค์ได้รับมอบหมายให้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจต่าง ๆ หลายประการด้วยความไว้วางพระราชหฤทัยตลอดทั้งราชการ ดังจะได้ศึกษาในรายละเอียดต่อไป

ปัจจัยที่ส่งเสริมให้ทรงก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งสำคัญ

อาจกล่าวได้ว่าจากการที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งราชการสำคัญต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างหลากหลายกัน นับตั้งแต่ทรงดำรงตำแหน่งแม่ทัพหลวงในสงครามเชียงตุง² ประธานคณะกรรมการมาธิการฝ่ายไทยในการเจรจาทำสนธิสัญญากับต่างประเทศ³ กำกับราชการกรมมหาดไทย และว่าพระคลังสินค้า รวมทั้งทรงเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินมาตลอดรัชกาลนั้น⁴ สะท้อนให้เห็นฐานะและความสำคัญของพระองค์ได้เป็นอย่างดี ซึ่งอาจวิเคราะห์ถึงปัจจัยที่มีส่วนส่งเสริมให้พระองค์ทรงก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งสำคัญได้จากการที่พระองค์ทรงเป็นเจ้านายรุ่นใหม่ หนึ่งในจำนวนสามพระองค์ที่ทรงมีความรู้ในวิทยาการตะวันตก และโปรดการคบหาเป็นมิตรกับบรรดาชาวตะวันตก คุณสมบัติดังกล่าวนี้เห็นว่าเหมาะสมกับสถานการณ์

¹ พงศ์ธิดา เกษมสิน, "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531), หน้า 6.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, หน้า 100.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 133.

⁴ กรมศิลปากร, ราชสกุลวงศ์, หน้า 26.

ทางการเมืองในขณะนั้น เพราะเป็นประโยชน์ต่อการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลไทยกับ บรรดาชาวตะวันตก รวมทั้งยังเป็นช่องทางที่จะสามารถรับรู้ข่าวสารบ้านเมือง และความเป็น ไปในสถานการณ์ทางการเมืองในด้านต่าง ๆ และสามารถปฏิบัติพระกรณียกิจแทนพระองค์ในด้าน การต่างประเทศอีกด้วย⁵ ดังนั้นแม้ว่ากรมหลวงวงษาธิราชสนิทจะทรงมีฐานะเป็นเพียงหมอหลวง พระองค์หนึ่งก็ตาม แต่ก็ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า- เจ้าอยู่หัวให้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจต่าง ๆ ดังสะท้อนให้เห็นจากพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

"...กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ตัวเขาก็ไปหมอหลวงอย่างเอกอยู่เองในกรุงเทพฯ นี้ และบัดนี้ก็เป็นเจ้าของกรมผู้ใหญ่น้องยาเขอของฉันทัน ฉันทัน [พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า- เจ้าอยู่หัว] ได้ให้ว่าราชการเป็นกำลังอยู่แทบทุกแห่ง..."⁶

นอกเหนือจากความรู้ในด้านการแพทย์แบบตะวันตกแล้ว ปัจจัยในด้านพระชาติภูมิกำเนิด ก็มีความสำคัญที่ช่วยส่งเสริมพระองค์อีกด้านหนึ่งด้วย ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงดำรงฐานะเป็นพระ อนุชาต่างพระมารดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดสนิท- สนมเป็นอันดีต่อกันมาช้านาน จนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นที่สุดพระองค์หนึ่ง ดังปรากฏหลักฐาน เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระสุพรรณบัฏ เลื่อนพระอิสริยยศ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทตอนหนึ่งว่า "...กรมหมื่นวงษาสนิท เป็นพระเจ้าพี่น้องยาเขอ อันสนิท- ชิดชอบพระอัยมาศราย... แลเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยรอบคอบทั่วไป"⁷

นอกจากนี้ ปัจจัยที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งก็คือ การที่พระองค์ทรงเป็นเจ้านายที่มีพระ อุปนิสัยที่ทรงสามารถเข้าได้ด้วยดีกับกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาค ซึ่งจัดว่าเป็นกลุ่มการเมืองที่มีบทบาท สำคัญมากที่สุดขณะนั้น ส่งผลให้พระองค์ทรงมีโอกาสเข้ามามีส่วนร่วมต่อการแก้ไขปัญหาสำคัญ ต่าง ๆ ในการบริหารราชการแผ่นดินได้อย่างราบรื่นตลอดทั้งสามรัชกาล

⁵ คุราลละเอีศคนในหัวข้อบทบาทในการทำสนธิสัญญากับต่างประเทศ

⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. "พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าจอมมารดาผู้- เล็ก", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 277.

⁷ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงษานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่ รัชกาลที่ 1 จนตลอดรัชกาลที่ 5, หน้า 85.

กล่าวโดยสรุป การที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติพระกรณียกิจในตำแหน่งสำคัญต่าง ๆ นั้น เป็นเพราะพระองค์ทรงเป็นเจ้านายที่มีคุณสมบัติที่เหมาะสมกับสถานการณ์ทางการเมืองในเวลานั้น ทรงสนพระทัยในวิทยาการใหม่ และทรงมีความสัมพันธ์อันดีเป็นการส่วนพระองค์กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนทรงมีพระอุปนิสัยที่เข้ากันได้ดีกับชาวตะวันตก ปัจจัยเหล่านี้ล้วนเป็นส่วนส่งเสริมให้พระองค์ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัย ให้ดำรงหน้าที่รับผิดชอบในราชการที่สำคัญหลายตำแหน่ง ดังจะได้วิเคราะห์ตามลำดับดังต่อไปนี้

ก. บทบาทในฐานะแม่ทัพหลวงในสงครามเชียงตุง (พ.ศ. 2395-2397)

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. 2394 ปัญหาของสงครามเชียงตุงจัดเป็นปัญหาแรกที่ได้ถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณาอย่างเร่งด่วน^๕ ทั้งนี้เนื่องมาจากผลของสงครามเชียงตุงเมื่อครั้งปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ส่งผล

^๕ สงครามเชียงตุงเกิดขึ้นรวม 3 ครั้งคือ 1 ครั้ง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2393-2394 และ 2 ครั้ง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2395-2396 และ พ.ศ. 2396-2397 ในที่นี้ผู้เขียนมิได้มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับสงครามเชียงตุง คงมุ่งเน้นศึกษาเฉพาะบทบาทของกรมหลวงวงษาธิราชสนิทในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งแม่ทัพหลวงในสงครามเชียงตุงในระหว่าง พ.ศ. 2395-2397 เท่านั้น โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับสงครามเชียงตุงใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทรยอบร่ม (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2520), หน้า 823-856. และ จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพลเรือตรี พระยานาวาพลพยุหวิกรณ์ (ม.ล.พิน สนิทวงศ์ ณ กรุงเทพ) ปีมโรงอัฐศก พ.ศ. 2459 (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, 2459) และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, หน้า 98-124.

ต่อเนืองมาถึงในรัชสมัยของพระองค์^๑ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องพิจารณาให้เด็ดขาดไปว่า
สมควรที่จะดำเนินการอย่างไรกับสงครามเชียงตุงต่อไป

^๑ ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เจ้านายเมืองเชียงรุ่งได้
หนีการจลาจลเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร และยินยอมสวามิภักดิ์ขอเป็นเมืองขึ้นของไทย มีผลทำ
ให้ไทยในฐานะรัฐใหญ่ที่มีรัฐเล็กมาพึ่งพิงต้องเข้าไปเกี่ยวข้องในการแก้ปัญหาความวุ่นวายครั้ง
นี้ ด้วยการส่งกองทัพไปตีเมืองเชียงตุงในฐานะที่เป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญของพม่าในการควบคุมเมือง
เชียงรุ่ง ทั้งนี้โดยมุ่งหวังว่าหากตีเมืองเชียงตุงได้สำเร็จแล้ว เมืองเชียงรุ่งก็จะปลอดภัยจาก
อิทธิพลของพม่าในที่สุด อย่างไรก็ตามการสงครามครั้งนี้ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้กองทัพฝ่ายเหนือขึ้นไป
ดำเนินการนั้นมิได้สำเร็จดังที่ใ้ค้มุ่งหวังไว้ ประจวบกับเป็นช่วงเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรและเสด็จสวรรคตในเวลาต่อมา ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อมา จึงจำเป็นที่จะต้องดำเนินการอย่างหนึ่งอย่างใดลงไป
เนื่องจากยังมีเจ้านายฝ่ายเมืองเชียงรุ่งและครอบครัว พร้อมบริวารอีกจำนวนหนึ่งที่ยังตกค้างอยู่
ในขอบเขตที่สยามของไทย และยังคงยืนยันความประสงค์ที่จะขอสวามิภักดิ์ต่อราชสำนักไทยต่อไป

ในส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการตีเมืองเชียงตุงเช่นเดียวกับพระราชดำรินในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กล่าวคือ ไม่ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องดำเนินการในสงครามอีกต่อไป แม้ไทยสามารถตีเมืองเชียงตุงได้สำเร็จก็ไม่อาจควบคุมเมืองเชียงตุงให้อยู่ภายใต้อำนาจของไทยได้ตลอดไป เนื่องจากเมืองเชียงตุงมีระยะทางที่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ มาก ดังปรากฏพระราชดำริตอนหนึ่งว่า "...แม้ไทยรับเป็นที่พึ่ง ถ้าพม่าหรือจีนมาเบียดเบียนเมืองเชียงตุง ก็ยากที่จะช่วยป้องกันเพราะหนทางไกลและกันดารนัก..."¹⁰

ถึงแม้จะทรงมีพระราชดำริดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่พระองค์ก็ไม่ทรงสามารถที่จะดำเนินการตามพระราชดำริส่วนพระองค์ได้โดยปราศจากความเห็นชอบของเหล่าเสนาบดี ทรงตระหนักดีถึงความไม่มั่นคงในฐานะพระราชอำนาจของพระองค์ในเวลานั้น อีกทั้งยังไม่ทรงมั่นใจพระทัยว่าผู้ใดมีความคิดเห็นเกี่ยวกับสงครามครั้งนี้อย่างไรบ้าง หากทรงตัดสินใจพระทัยลงไปโดยพลการ อาจมีผู้ใดผู้หนึ่งไม่เห็นด้วยกับพระราชดำริดังกล่าว ซึ่งอาจทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับเหล่าเสนาบดีแตกร้าวกันขึ้น ดังนั้นจึงทรงมีพระบรมราชโองบายอันแนบสนุนที่จะ "หยั่งท่าที" ของเหล่าเสนาบดีส่วนใหญ่ว่ามีความคิดเห็นเช่นใด กล่าวคือ โปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีเหล่านั้นร่วมกันปรึกษาหารือลงความเห็นในกรณีสงครามเชียงตุงว่า ควรจะดำเนินการอย่างไรต่อไป แล้วจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ ซึ่งปรากฏผลว่าเสนาบดีทุกฝ่ายล้วนสนับสนุนให้ดำเนินการในสงครามเชียงตุงต่อไปตามพระราชดำรินในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีมาแต่เดิม แต่การสงครามครั้งนี้ควรจะให้ม็อกทัพจากกรุงเทพฯ เข้าร่วมในการรบด้วย เพื่อเป็นการฝึกหัดบรรดาข้าราชการให้มีความชำนาญชำนาญในการศึกษาสงครามมากขึ้น และเป็นการควบคุมกองทัพในหัวเมืองฝ่ายเหนือไปในตัว¹¹ ด้วยเหตุนี้ในเวลาต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการเตรียมกองทัพฝ่ายไทยขึ้น ด้วยเหตุผลประการสำคัญที่สุด ก็เพื่อที่จะรักษาพระเกียรติยศของพระองค์มิให้ "ด้อย" ไปกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว¹² ประจวบ

¹⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 154.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 155.

¹² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 59-60.

กับเวลานั้นพม่ากำลังวุ่นวายทำสงครามกับอังกฤษอยู่ จึงทรงเล็งเห็นว่าเป็นโอกาสดีของกองทัพไทยที่จะตีเมืองเชียงตุงได้สำเร็จ ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์กำลังคนพร้อมทั้งเสบียงอาหารสัตว์พาหนะต่าง ๆ ตลอดจนอาวุธยุทโธปกรณ์จำนวนมาก¹³ พร้อมกันนี้โปรดเกล้าฯ ให้มีการแบ่งกำลังคือ โปรดให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงดำรงตำแหน่งแม่ทัพหลวงเสด็จคุมทัพยกไปทางเมืองน่าน และให้เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุนนาค) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าพระยาสมรราชเป็นแม่ทัพหน้าคุมทัพยกไปทางเมืองเชียงใหม่ โดยกำหนดให้ทั้งสองทัพยกเข้าตีเมืองเชียงตุงในเวลาเดียวกัน

เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงได้รับเลือกให้ดำรงตำแหน่งแม่ทัพหลวงเสด็จไปรบในสงครามเชียงตุงครั้งนี้เป็นเรื่องที่ "ผิดธรรมดา" ทั้งนี้เพราะคุณสมบัติของแม่ทัพส่วนใหญ่จะต้องเป็นผู้มีความรู้ความสามารถในด้านการทหาร และการศึกษาสงครามเป็นอย่างดี ในขณะที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงเป็นเพียงแพทย์หลวง ที่ทำหน้าที่รับผิดชอบในการกำกับราชการกรมหมอตลอดมา อีกทั้งไม่เคยทรงมีประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการรบทัพจับศึกแต่ประการใด อย่างไรก็ตาม การที่ทรงดำรงตำแหน่งสำคัญในฐานะแม่ทัพหลวงครั้งนี้เป็นการปฏิบัติพระกรณียกิจครั้งแรกตามที่ทรงได้รับมอบหมายจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นการเปลี่ยนบทบาทจาก "แพทย์หลวง" มาสู่การเป็น "แม่ทัพหลวง" อย่างที่ไม่มีผู้ใดคาดคิดมาก่อน

¹³ กษ. จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ.1215 เลขที่ 16 บัญชีจำนวนคนและอาวุธพร้อมทั้งสัตว์พาหนะ ซึ่งเกณฑ์เข้ากองทัพยกไปตีเมืองเชียงตุง

1. การปฏิบัติหน้าที่แม่ทัพหลวง

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงดำรงตำแหน่งแม่ทัพหลวงในสงครามเชียงตุงนั้น อาจพิจารณาถึงเหตุผลสำคัญที่ทำให้พระองค์ทรงได้รับเลือกให้ปฏิบัติพระกรณียกิจในตำแหน่งสำคัญดังกล่าวคือ ในตอนต้นรัชกาล เป็นช่วงเวลาเดียวกับ อังกฤษกำลังทำสงครามสู้รบกับพม่า ครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2394 จากเหตุการณ์ดังกล่าวทำให้รัฐบาลไทยตระหนักถึงภัยจากจักรวรรดินิยมตะวันตกที่กำลังขยายอิทธิพลเข้ามาใกล้กับหัวเมืองทางฝ่ายเหนือของไทยมากขึ้นทุกที จึงเกรงว่า อาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคงในเสถียรภาพของรัฐบาลไทยในเวลาต่อมาก็เป็นได้ ด้วยเหตุนี้กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งทรงเป็นพระอนุชาที่มีความซื่อสัตย์และจงรักภักดี และพร้อมที่จะสนองเบื้องพระยุคลบาทในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงปฏิบัติภารกิจหน้าที่ตำแหน่งแม่ทัพหลวง เพื่อรับสนองพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ตอนหนึ่งว่า "ปรารถนาจะเอาพระเกียรติยศให้ปรากฏเป็นที่สรรเสริญไว้ในแผ่นดินเมืองลาวอย่างเดี๋ยว กรมหลวงวงษาธิราชสนิทก็ทรงพระสติปัญญาให้คิดอ่านราชการผ่นอนให้งามด้วยพระเกียรติยศ อ้อ่าให้หน้าๆ ประเทศหมิ่นประมาทได้..."¹⁴

จากหลักฐานการรายงานทัพในสงครามเชียงตุงทั้ง 2 ครั้ง ได้สะท้อนให้เห็นถึงปัญหาและอุปสรรคในการทำสงครามด้วยเหตุผลหลายประการ ทั้งการเสียเปรียบในเชิงยุทธศาสตร์ในด้านการรบ เนื่องจากที่ตั้งของเมืองเชียงตุงอยู่ในที่สูง ซ้ำยังมีหนทางไกลและทุรกันดาร นอกจากนี้ยังประสบกับปัญหาการขาดแคลนในเรื่องกำลังคนและเสบียงอาหารตลอดจนอาวุธยุทธภัณฑ์ต่าง ๆ ซึ่งล้วนเป็นปัญหาและอุปสรรคสำคัญที่ทำให้กองทัพไทยไม่สามารถที่จะตีเมืองเชียงตุงให้สำเร็จลงได้

¹⁴ กษ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 33 ร่างสารตราถึงกรมการผู้รักษาราชการเมืองพิษณุ เรื่องกระแสพระราชดำริขึ้นไปถวายพระเจ้านั่งอาเชอ กรมหลวงวงศาแม่ทัพหลวง

อย่างไรก็ตามปัญหาสำคัญประการหนึ่งที่เป็นอุปสรรคสำคัญมาตลอดในการทำสงคราม ทั้ง 2 ครั้ง ได้แก่ ปัญหาการแตกความสามัคคีในกองทัพฝ่ายไทย ในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งแม่ทัพหลวง พระองค์ไม่ทรงสามารถที่จะควบคุมดูแลกองทัพไทยและกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ ให้ อยู่ภายใต้อำนาจของพระองค์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทรงประสบปัญหาความกระด้างกระเดื่องและไม่เต็มใจในการทำสงครามทั้งจากกองทัพไทยและกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ¹⁵ อยู่เนืองๆ โดยมี ได้มีความเกรงกลัวและคำนึงถึงความสำคัญของพระองค์เท่าใดนัก ดังปรากฏข้อความในลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลรายงานพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "...ฝ่ายทางเมือง เชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เกณฑ์กองทัพขึ้นมารั้งนี้ ก็หาได้ครบถ้วนตามจำนวน ไม่..."¹⁶

¹⁵ในความเป็นจริงกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือเอง ก็ไม่ได้มีความเต็มใจในการรบเท่าใดนัก ทั้งนี้เนื่องมาจากราษฎรในหัวเมืองฝ่ายเหนือมีความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นกับราษฎรเมืองเชียง-
 ตุงในฐานะที่บ้านพี่เมืองน้องมาช้านาน จึงไม่เห็นความจำเป็นในการรบครั้งนี้ อีกทั้งในปีที่ทำสงครามเป็นช่วงเวลาที่หัวเมืองฝ่ายเหนือประสบกับปัญหาเศรษฐกิจที่ฝืดเคือง เนื่องจากฝนฟ้าไม่ตก
 ต้องตามฤดูกาล ดังนั้นเมื่อประกอบเข้ากับความไม่เข้มแข็งเด็ดขาดของแม่ทัพฝ่ายไทยจึงทำให้
 ราษฎรส่วนใหญ่พากันหนีทัพ คุราชละเอีศนใน จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง, หน้า 110, 105
 - 124. และ รัตนาพร เศรษฐกุล, "ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างเมืองเชียงใหม่และ
 เชียงตุงจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19" วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีที่ 12
 ฉบับที่ 1 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2526), หน้า 18-41. และ กทช. จดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ.
 1215 เลขที่ 70 ร่างสารตราถึงพระยาสีหราชฤทธิไกร.

¹⁶ จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง, หน้า 109.

ในด้านกองทัพฝ่ายไทยก็ปรากฏปัญหาความขัดแย้งระหว่างแม่ทัพหลวงกับแม่ทัพหน้า ที่ไม่สามารถลงรอยกันได้ ซึ่งอาจวิเคราะห์ได้ว่ามีสาเหตุมาจากการที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เดิมมีฐานะเป็นเพียงแพทย์หลวงที่ไม่เคยทรงมีประสบการณ์ในด้านการรบมาก่อน เจ้าพระยาภูธราภัย แม่ทัพหน้าจึงไม่ยอมรับฐานะแม่ทัพหลวงของพระองค์ ผลที่ตามมาคือ ท่านไม่ได้ให้ความสำคัญในการรบครั้งนี้เท่าใดนัก ดังสะท้อนให้เห็นจากพระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปคำเหน็ดเหนื่อยการกระทำของท่านตอนหนึ่งว่า

"โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสมรราช [เจ้าพระยาภูธราภัย] เป็นกองนำคุมกองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน ยกไปตีเมืองเชียงตุง ก็ไม่ไว้สง่าผ่าเผยให้สมเกียรติสมยศ... ครั้นเลิกกองทัพกลับมาถึงเมืองเชียงใหม่แล้ว จะปลูกษาหารีอกับพระยาเชียงใหม่ แลจัดแจงการสืบสวนประการใดก็หาบอกกล่าวลงไปไม่ พวกมันลงมาตั้งอยู่ ณ เมืองตาก ที่เมืองตากราชการสิ่งใดที่จะสืบสวนฟังข่าวคราวก็ไม่มี เจ้าพระยาสมรราช [เจ้าพระยาภูธราภัย] ทำดังนี้หาสมควรกับที่เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ไม่..."¹⁷

อาจกล่าวได้ว่าความสัมพันธ์ที่ตกร้าวระหว่างแม่ทัพหลวงกับแม่ทัพหน้า เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้สถานการณ์ในการรบยิ่งเลวร้ายลงทุกที จนในที่สุดกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ต้องทรงกราบบังคมทูลขอให้มีการเปลี่ยนตัวแม่ทัพหน้าเพื่อแก้ปัญหาความแตกแยกในกองทัพ ดังความตอนหนึ่งว่า

"...จะขอรับพระราชทานผู้ใหญ่ที่กล้าๆ ไม่พาลาวซี้ซลาด ให้คู้ๆ สักหน่อส ไม่เห็นแก่เล็กแก่น้อย ไม่หาผลประโยชน์ของตัวก่อนราชการ แข็งแรงกว่าเจ้าพระยาสมรราช [เจ้าพระยาภูธราภัย] กดทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน ยกขึ้นมาให้ครบถ้วนตามจำนวนเกณฑ์อ่าให้ขาดได้..."¹⁸

จากปัญหาความไม่ลงรอยกันระหว่างแม่ทัพหลวงกับแม่ทัพหน้าดังกล่าวนี้ น่าจะเป็นเรื่อง¹⁹ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงคาดคิดมาก่อนว่าจะกลายเป็นปัญหาและอุปสรรค

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 109-110.

ที่สำคัญในการรบของกองทัพไทย อย่างไรก็ตาม ปัญหานี้ได้ก่อความรุนแรงจนถึงขั้น "วิกฤต" เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาภูธราภัย เดินทางกลับมากรุงเทพฯ เป็นการชั่วคราว โดยทรงให้เหตุผลว่าให้กลับมาเพื่อมาพยาบาลมารดาที่กำลังป่วย^{1๐}

ในเวลาต่อมา เมื่อเจ้าพระยาภูธราภัยเดินทางกลับมาร่วมรบในสงครามเชียงตุงเป็นครั้งที่สอง ก็ไม่ได้ทำให้สถานการณ์ดีขึ้นเท่าใดนัก เพราะในท้ายที่สุดแล้วทั้งกองทัพหลวงและกองทัพหน้าก็มิได้ร่วมรบกันอย่างพร้อมเพรียงเช่นเดียวกับครั้งแรก กล่าวคือ กองทัพของกรมหลวงวงษาธิราชสนิทสู้รบกับพม่าอยู่ถึง 24 วัน จนกระสุนดินดำ และเสบียงอาหารหมด จึงต้องถอยทัพกลับ^{๑๑} ในขณะที่กองทัพของเจ้าพระยาภูธราภัยเพิ่งยกไปได้ครึ่งทางและเมื่อทราบข่าวว่ากองทัพกรมหลวงวงษาธิราชสนิทถอยกลับลงมา กองทัพเจ้าพระยาภูธราภัยก็ยกกลับมายังเมืองเชียงใหม่บ้าง จากความล้มเหลวในการรบครั้งที่สองนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ยุติการทำสงครามเชียงตุงในที่สุด พร้อมทั้งให้ยกกองทัพกลับกรุงเทพฯ ในเวลาต่อมา

2. แนวพระดำริต่อการแก้ปัญหาสงครามเชียงตุง

เนื่องจากกรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติพระกรณียกิจในตำแหน่งแม่ทัพหลวงในสงครามเชียงตุงเป็นครั้งแรก ดังนั้นการทำสงครามครั้งนี้ นอกจากจะมีความสำคัญในทางการเมืองแล้ว ยังมีความหมายที่สำคัญยิ่งต่อพระองค์อีกด้วย ในฐานะที่ทรงเป็นผู้รับพระบรมราชโองการในการดำรงรักษาไว้ซึ่งพระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าจะเป็นพระกรณียกิจที่ "แปลกใหม่" ก็ได้ทรงทุ่มเทความสามารถด้วยความอุตสาหะอย่างสุดกำลังเพื่อหวังชัยชนะจากสงครามในครั้งแรก แต่ด้วยข้อจำกัดในด้านบุคลิกภาพ ความรู้และประสบการณ์ในเชิงศึกสงครามจึงทำให้ความพยายามครั้งนี้ของพระองค์ไม่ประสบผลสำเร็จ

อย่างไรก็ตามพระองค์ได้ทรงแสดงให้เห็นถึงความเป็นนักสู้ ไม่ย่อท้อต่อปัญหาและอุปสรรคทั้งปวง ทรงพยายามที่จะหาหนทางแก้ไขสถานการณ์ต่างๆ ให้ดีขึ้นกว่าสงครามครั้งแรก

^{1๐} กษ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1181 เลขที่ 67 ร่างตราถึงเจ้าพระยาสมรราช เรื่องมารดาป่วยมากให้กลับลงไปรักษามารดา

^{๑๑} กษ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 115 จดหมายเหตุพระเจ้านั่งงษาเชอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทยกทัพไปเชียงตุงและกลับถึงกรุงเทพฯ

โดยทรงมีนโยบายที่จะแก้ไขปัญหาด้านการเกณฑ์กำลังคน²¹ และจัดหาอาวุธยุทโธปกรณ์เพิ่มขึ้นจากเดิม ทรงหวังว่าน่าจะเป็นหนทางทำให้กองทัพไทยมีความแข็งแกร่งและสามารถเข้าโจมตีเมืองเชียงตุง เป็นครั้งที่สองได้สำเร็จ ดังปรากฏแนวพระดำริตอนหนึ่งว่า

"อนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้า กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ก็จักยกทัพเมืองแพร่ แลหัวเมืองขึ้น เมืองน่าน แล้วจะขอรับพระราชทานหัวเมืองฝ่ายไทยตั้งแต่เมืองอ่างทองขึ้นมาจนกระทั่งเมืองอุตรดิตถ์ ขอให้เจ้าเมืองคุมทัพขึ้นมาเข้ากองทัพพระพุทธเจ้า สักห้าพันหกพัน แต่พอให้มั่งคั่งสักหน่อขึงจะค่อย แข็งแรง"²²

นอกจากนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าในการทำสงครามเชียงตุงครั้งที่สองนี้ ทรงมีแนวพระดำริที่ เปลี่ยนไปจากสงครามครั้งแรก กล่าวคือในครั้งแรกนั้นทรงได้รับพระบรมราชโองการให้ทรงผ่อนปรน และประสานประโยชน์กับบรรดาเจ้าเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่ก็ไม่ทรงประสบผลสำเร็จในการ ปกครองกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือในที่สุด ดังสะท้อนให้เห็นจากพระดำริตอนหนึ่งว่า

"ข้าพระพุทธเจ้า [กรมหลวงวงษาธิราชสนิท] ขึ้นไปสนองพระเดชพระคุณครั้งนี้... ผู้ ถนอมเอาใจไว้ว่าเป็นเมืองประเทศราช ก็ยังกำเริบหนักไป... เต็มอดเต็มทนอยู่แล้ว ครั้นจะทำให้ เข็ดหลาบบ้าง ก็เกรงว่าท่านผู้ใหญ่ในกรุงเทพมหานครจะติเตียนครหาว่า ทำให้หัวเมืองประเทศราชแตกร้างเพราะกองทัพขึ้นมาอำย..."²³

ดังนั้นในการเตรียมกองทัพในสงครามเชียงตุงครั้งต่อมา จึงทรงมีแนวพระดำริที่แข็งแกร่งขึ้นจากเดิม ด้วยการขอพระราชทานพระราชอำนาจพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อดำเนินการอย่างเฉียบขาดกับบรรดาเจ้านายในฝ่ายเหนือที่ไม่เต็มใจในการทำราชการสงคราม ให้มีความเกรงกลัวและเชื่อฟังคำสั่งของพระองค์ "...จะต้องขอรับพระราชทานกษัตริย์เมืองลาว โดยอุกฤษฏ์ หอบเอาข้อผิดพลาดเจ้าเมืองฤาษีราชวงศ์ที่เป็นผู้ใหญ่คิดฆ่าเสียให้ได้สักคนหนึ่ง

²¹ มีข้อน่าสังเกตว่าสงครามเชียงตุงครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2396-2397) เริ่มมีการนำทหาร ฝึกหัดแบบยุโรปเข้ามาร่วมในกองทัพด้วย ภายใต้การนำของมิสเตอร์น็อกซ์ แต่ไม่ปรากฏบทบาทสำคัญ ต่ออย่างไรก็ตามอาจนับได้ว่าสงครามครั้งนี้จัดเป็นสงครามจารีตครั้งสุดท้าย และเป็นจุด เริ่มต้นในการที่จะพัฒนากองทัพไทยให้มีประสิทธิภาพตามแบบตะวันตกในเวลาต่อมา

²² จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง, หน้า 110.

²³ เรื่องเดียวกัน หน้า 111.

สองคน หัวเมืองลาวเหล่านี้จึงจะราบคาบ กล้าหาญ แข็งแรง เต็มใจทำราชการสนองพระเดชพระคุณ..."²⁴

อย่างไรก็ตาม เข้าใจว่าพระราชดำริดังกล่าวนี้คงไม่ทรงได้รับพระบรมราชานุญาตเนื่องจากเป็นการขัดต่อพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ให้ทรงผ่อนปรนและประนีประนอมกับหัวเมืองฝ่ายเหนือ ด้วยขณะนั้นพระองค์เพิ่งจะเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ทรงเกรงว่าบรรดาหัวเมืองเหนืออาจกระด้างกระเดื่องต่อพระองค์ หากได้รับความเคียดแค้นจากการกระทำของรัฐบาลไทย

แม้ว่ากรมหลวงวงษาธิราชสนิทจะทรงพยายามดำเนินการแก้ไขสถานการณ์ทางการรบให้ดีขึ้นตามแนวพระดำริ ด้วยการขอพระราชทานเกณฑ์กำลังคน ตลอดจนอาวุธยุทโธปกรณ์จำนวนมากขึ้นกว่าเดิม แต่ก็ไม่สามารถที่จะตีเมืองเชียงตุงได้สำเร็จ สมดังที่ทรงตั้งพระทัยไว้ได้ด้วยข้อจำกัดในด้านการขาดเสบียงอาหาร ความไม่ชำนาญในเส้นทางเดินทัพ ตลอดจนการแตกความสามัคคีกันของกองทัพไทย ดังนั้น เมื่อพม่ายกกำลังมาช่วยเหลือเมืองเชียงตุงสู้รบอย่างเต็มความสามารถ จึงเป็นการยากที่จะเข้าโจมตีเชียงตุงได้สำเร็จ

มีข้อน่าสังเกตว่าหลักฐานต่างประเทศจากการบันทึกของเซอร์ จอห์น เบาริง (Sir John Bowring) ได้กล่าวถึงการปฏิบัติหน้าที่แม่ทัพหลวงที่ทรงไม่ประสบผลสำเร็จของพระองค์ไว้ด้วย²⁵ ขณะที่หลักฐานฝ่ายไทยไม่ปรากฏเรื่องราวดังกล่าวนี้

ข. บทบาทในการทำสนธิสัญญากับต่างประเทศ

สถานการณ์ทางการเมืองตั้งแต่ปลายรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมาได้เปลี่ยนแปลงไป เมื่อลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกขยายตัวเข้ามาในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ปัญหาความขัดแย้งระหว่างไทยกับประเทศเพื่อนบ้านจึงบรรเทาลงโดยปริยายแต่ก็มีปัญหาใหม่ที่ไทยกำลังประสบอยู่ในขณะนั้นก็คือ ปัญหาด้านการต่างประเทศ ด้วยเหตุที่ชาติตะวันตกไม่พอใจระบบการผูกขาดของไทย และต้องการที่จะขอแก้ไขสนธิสัญญาที่เคยทำกับไทยไว้ ดังเช่นกรณีของ บัลเลสต์เตียร์ (Balestier) ทูตสหรัฐอเมริกา และ เซอร์ เจมส์ บรูค (Sir James Brooke) ทูตอังกฤษที่เดินทางเข้ามาใน พ.ศ. 2393 ตามลำดับ แต่ก็ต้องประสบกับความล้มเหลวในการ

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

²⁵ กรมศิลปากร, บันทึกรายวันของเซอร์ จอห์น เบาริง แพลโตโย นันทนา ตันตีเวสส์ (กรุงเทพฯ : หจก. ไอเดีย สแควร์, 2532), หน้า 126.

เจรจาในที่สุด โดยเฉพาะบริคนั้น เมื่อกลับไป ก็ได้เสนอให้รัฐบาลอังกฤษใช้กำลังบีบบังคับให้ไทยปฏิบัติตาม แต่ประจวบกับเป็นช่วงเวลาสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพอดี รัฐบาลอังกฤษจึงยังมิได้ดำเนินการอย่างไร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อมา พระองค์ทรงตระหนักดีว่าสถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้นอยู่ในภาวะที่ตึงเครียดมาก หากไทยยังคงที่จะตั้งต้นต่อสู้ดังเช่นประเทศเพื่อนบ้าน คงต้องประสบกับการสูญเสียเอกราชในที่สุด²⁶ จึงทรงมีพระบรมราชโองบายที่จะดำเนินการผ่อนปรนในเชิงการทูตเพื่อรักษาความอยู่รอดของบ้านเมืองเป็นสำคัญ ดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเซอร์ จอห์น เบาริง (Sir John Bowring) ราชทูตอังกฤษเป็นการส่วนพระองค์ โดยทรงแนะนำให้เบาริงติดต่อเป็นทางการผ่านเสนาบดีกรมท่า เพื่อจะได้เตรียมการต้อนรับ และประกาศให้ประชาชนทราบ เพื่อขจัดความตื่นกลัวของราษฎร และป้องกันไม่ให้ข่าวลือผิดความจริงเกี่ยวกับการเข้ามาของเรือกำปั่นรบของคณะทูต นอกจากนี้ยังทรงขอร้องให้เบาริงแจ้งให้พระองค์ทราบเป็นการส่วนพระองค์ถึงหลักการใหญ่ที่เบาริงต้องการมาเจรจา เพื่อพระองค์จะได้ทรงปรึกษาและหยั่งท่าทีของเหล่าเสนาบดีดูว่า จะขัดแย้งในหลักการข้อใด เพื่อที่จะประหยัดเวลาในการเจรจา²⁷

ในการดำเนินนโยบายผ่อนปรนทางการทูตดังกล่าว ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญและละเอียดอ่อนมากที่สุดเวลานั้น จึงจำเป็นต้องเลือกสรรบุคคลที่มีความรู้ความสามารถเพื่อเป็นตัวแทนของรัฐบาลไทยในการเจรจากับชาติตะวันตก ท่ามกลางสถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้นเป็นโอกาสที่เอื้ออำนวยให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งเป็นเจ้านายเพียงไม่กี่พระองค์ที่ทรงมีความคุ้นเคยกับชาวตะวันตก อันน่าจะยังผลให้พระองค์ทรงรอบรู้เหตุการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศในเวลานั้นได้เป็นอย่างดี ประกอบกับในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นพระอนุชาที่มีความซื่อสัตย์และจงรักภักดีจนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมากที่สุดพระองค์หนึ่ง และสิ่งที่สำคัญที่สุดได้แก่ได้แก่การที่พระองค์สามารถเข้าได้ควมดีกับกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาค ซึ่งเป็นกลุ่มการเมืองที่มี

²⁶ เฟรด ดับบลิว ริกส์, การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า, แปลโดย อมร โสภณวิเศษรัฐวงศ์ และ เอกวิทย์ ฌ กลาง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519), หน้า 21-28.

²⁷ แอ็บบ็อด โลว์ มอฟแพ็ท, แผ่นดินพระจอมเกล้า, หน้า 57-58.

อิทธิพลมากที่สุดเวลานั้น จากคุณสมบัติดังกล่าวนี้พระองค์จึงทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการฝอยไทยเข้าร่วมในการเจรจากับคณะขุนนางตระกูลขุนาค รวม 4 ท่าน ประกอบด้วยสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ช้า บุนนาค) ร่วมเป็นคณะผู้แทนฝอยรัฐบาลไทยเจรจาสันติสัญญากับอังกฤษใน พ.ศ. 2398²⁸

1. การดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการฝอยไทย

กล่าวได้ว่าพระกรณียกิจในฐานะประธานคณะกรรมการฝอยไทยนี้ จัดเป็นการปฏิบัติภารกิจลำดับที่สอง หลังจากที่พระองค์เสด็จกลับจากการรบในสงครามเชียงตุง ใน พ.ศ. 2397 อย่างไรก็ตามการเจรจาสันติสัญญากับต่างประเทศนี้ มิได้เป็นพระกรณียกิจที่แปลกใหม่สำหรับพระองค์ ด้วยทรงเคยมีประสบการณ์เข้าร่วมเจรจาสันติสัญญามาตั้งแต่ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเจรจากับเซอร์ เจมส์ บรัค ใน พ.ศ. 2393 ด้วยเหตุที่ "การครั้งนี้เป็นการฝรั่ง" พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้บรรดาเจ้านายและขุนนางที่มีความรู้เกี่ยวกับธรรมเนียมประเพณีของชาวตะวันตก เข้าร่วมปรึกษาหารือกัน ครั้งนั้นกรมหลวงวงษาศิราชสนิทก็ทรงเป็นเจ้านายพระองค์หนึ่งซึ่งเข้าร่วมในการเจรจาดังนั้นด้วย ดังปรากฏหลักฐานตอนหนึ่งว่า "อนึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมวงษาศิราชสนิท [กรมหลวงวงษาศิราชสนิท] จางวางกรมหมอ...เอาร่างหนังสือตอบเซอร์เจมส์บรัคฉบับที่ 1 ที่ 2 ที่ 4 ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา..."²⁹

²⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, หน้า 133-134.

²⁹ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุเรื่องเซอร์เจมส์บรัค เข้ามาขอทำสนธิสัญญาในรัชกาลที่ 3 เมื่อปีจอ พ.ศ. 2393, หน้า 51.

ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงมีประสบการณ์ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ในครั้งนี้จึงทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นตัวแทนฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวงเข้าดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการฝ่ายไทย³⁰ อาจวิเคราะห์ได้ว่า การที่พระองค์ทรงได้รับการสนับสนุนให้ดำรงตำแหน่งสำคัญดังกล่าวนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่ส่งเสริมให้พระองค์ทรงมีบทบาทที่โดดเด่นเหนือกว่าเจ้านายพระองค์อื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งนับได้ว่าทรงเป็นเจ้านายอีกพระองค์หนึ่ง ที่ทรงมีความรู้ทางด้านภาษาอังกฤษอย่างดี เชื่อมพระองค์หนึ่ง แต่ก็ทรงถูกจำกัดบทบาทด้วยเหตุผลทางการเมือง³¹ จนมิได้ทรงเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการเจรจาทำสนธิสัญญาแต่อย่างใดทั้งสิ้น ในขณะที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงเป็นเจ้านายเพียงพระองค์เดียวที่ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัย ให้ดำรงตำแหน่ง "ประธาน" ในการเจรจาสนธิสัญญาทุกฉบับ ดังปรากฏหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของพระองค์ต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่งว่า

³⁰ กษ. จดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ.1226 เลขที่ 157 พระราชหัตถเลขาเรื่องสั่งตั้งประธานทำสัญญากับอังกฤษ

³¹ คุราลละเอีศในพงศัตถิดา เกษมสิน, "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการชำระฐานะพระมหากษัตริย์", หน้า 6.

"ในหลวง [พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว] คิดว่ากรมหลวงวงษาเป็นเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ เป็นเนื้อ เป็นหนัง ของในหลวง แล้วเป็นประธานอยู่ในคอนวณแมน..."³²

ด้วยเหตุผลที่ทรง "เป็นเนื้อ เป็นหนัง" ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นที่แน่ชัดว่าพระองค์จะต้องปฏิบัติพระกรณียกิจในด้านการต่างประเทศ ตามพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงเป็นผู้กำหนดให้พระองค์ทรงปฏิบัติตามด้วยความประนีประนอมผ่อนปรนในเชิงการทูต เพื่อช่วยประสานความสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศให้ดำเนินไปด้วยดี จนทรงได้รับความชื่นชมจากบรรดาคณะทูตโดยทั่วไป ดังเช่นเบาริงได้กล่าววิจารณ์พระองค์ในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการฝ่ายไทยไว้ตอนหนึ่งว่า

"พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งพระอนุชาคือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาศรีราชสนิท ให้ดำรงตำแหน่งประธานของคณะกรรมการชุดนี้ และพระองค์ [พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว] ไม่อาจจะหาผู้ใดได้เหมาะสมยิ่งไปกว่านี้แล้ว เนื่องจากเจ้านายพระองค์นี้ [กรมหลวงวงษาศรีราชสนิท] ทรงติดต่อกับชาวต่างประเทศอย่างมาก และทรงเป็นที่รู้จักกันดีทั้งในหมู่ชาวต่างประเทศและชาวสยาม..."³³

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³² กทช. จดหมายเหตุ ร.4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 25 พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหลวงวงษาศรีราชสนิท ว่าด้วยหนังสือพิมพ์ลงข่าวเรื่องอ้ายฟองสีกาผู้ร้าย

³³ กรมศิลปากร, บันทึกรายวันของเซอร์ จอห์น เบาริง, หน้า 19.

จากข้อความดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า พระองค์ทรงมีความเป็นมิตรกับชาวต่างชาติโดยทั่วไป คุณสมบัติดังกล่าวนี้ นับว่าสอดคล้องกับสถานการณ์ทางการเมืองเป็นอย่างดีในการที่จะติดตามสถานการณ์ทางการเมือง ซึ่งจะช่วยให้สามารถรู้ทิศทางความต้องการของชาติตะวันตกที่เข้ามาเจรจาติดต่อกับไทยได้ ดังนั้นพระองค์จึงทรงเป็นเจ้านายเพียงพระองค์เดียว ที่มีบทบาทต่อเนื่องกันในฐานะที่ทรงทำหน้าที่เป็นประธานคณะกรรมการพาณิชย์การฝ้ายไทยตลอดรัชสมัย

2. บทบาทในการเจรจาสนธิสัญญาและการต้อนรับคณะทูต

ในฐานะที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการพาณิชย์การฝ้ายไทย จึงอาจจะพิจารณาบทบาทของพระองค์ในเชิงการทูตได้เป็น 2 ลักษณะดังนี้คือ

2.1 บทบาทในการเจรจาสนธิสัญญา

มีข้อน่าสังเกตว่าการเจรจาสนธิสัญญากับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 นั้น ได้เริ่มต้นโดยผู้ใช้สถานที่บ้านของสมเด็จพระยาบรมมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ซึ่งนับว่าเป็นผู้ที่อาวุโสมากที่สุดในการบรรดาผู้แทนฝ้ายไทยทั้ง 5 ท่าน³⁴ ในขณะที่เดียวกันอาจกล่าวได้ว่าบุคคลที่มีบทบาทในการเจรจาสนธิสัญญาอย่างต่อเนื่องตลอดเวลาได้แก่ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งกล่าวได้ว่าท่านเป็น "หัวใจของที่ประชุม"³⁵ ด้วยเหตุที่ท่านมีบุคลิกภาพของความเป็นผู้นำสูง และสามารถดำเนินการเจรจามากกว่าผู้ใด แม้กระทั่งกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งดำรงฐานะประธานคณะกรรมการพาณิชย์การฝ้ายไทย³⁶ จนเบาใจเองได้ตั้งข้อสังเกตและวิจารณ์ท่านไว้ตอนหนึ่งว่า

³⁴ โปรดดูความสัมพันธ์ระหว่างกรมหลวงวงษาธิราชสนิทกับกลุ่มขุนนางตระกูลบุนนาค ในบทที่ 5.

³⁵ ธีธัญญ์ สุกฤษีสงคราม, สมเด็จพระยาบรมมมหาศรีสุริยวงศ์ อัครมหาเสนาบดี เล่ม 1, หน้า 335.

³⁶ Neon Sanidvong, "The Development of Siam's Relations with Britain and France in the Reign of King Mongkut 1851 - 1868," Ph.D. Thesis (SOAS) University of London. pp. 234-236.

"ถ้าเขา [เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์] ไม่ใช่คนหลอกหลวงขึ้นยอด เขาก็ต้องเป็นคนที่รักชาติบ้านเมืองอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตามเขาเป็นคนที่ฉลาดหลักแหลมมากที่สุดคนหนึ่งเหนือกว่าคนอื่น ๆ ทุกคนที่ข้าพเจ้าได้พบ...พระกลาโหม ซึ่งเห็นได้ชัดว่าเป็นผู้มีสติปัญญาเฉียบแหลมของที่ประชุมและเป็นผู้ดำเนินการสนทนาเป็นส่วนใหญ่ การเจรจากันระยะเวลากว่า 6 ชั่วโมงและได้มีการพูดถึงทุกๆ มาตราในสนธิสัญญา..."³⁷

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่า แม้จะมีการเตรียมการเจรจาไว้ก่อนหน้านี้อย่างแล้ว แต่ก็ยังปรากฏให้เห็นถึงความขัดแย้งในการพิจารณาทำสนธิสัญญาของคณะกรรมการฝ่ายไทยทั้งห้าท่าน โดยอาจแบ่งแยกแนวความคิดออกได้เป็นสองกลุ่ม กลุ่มแรกมีความต้องการที่จะรักษาขนบธรรมเนียมเก่าที่เคยปฏิบัติกันมา ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) แต่อีกกลุ่มหนึ่งมีความคิดเป็นแบบเสรีนิยมคือ พร้อมทั้งจะ "เปิดประตูการค้า" กลุ่มนี้ได้แก่ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) กรมหลวงวงษาธิราชสนิท และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ชำ บุนนาค) ดังปรากฏหลักฐานจากการบันทึกของเบาริงตอนหนึ่งว่า

"พระเจ้านั่งงาเซอ [กรมหลวงวงษาธิราชสนิท] ทรงกล่าวว่า พระกลาโหม พระคลัง และพระองค์เองนั้นเป็นมิตรกับชาวต่างชาติ แต่ถูกคัดค้านจากบุคคลอื่นๆ ซึ่งยึดมั่นอยู่กับระบบเก่าๆ...พระเจ้านั่งงาเซอทรงกล่าวว่ามีข้อโต้แย้งกันอย่างมากในระหว่างกรรมการทั้งห้าที่ได้รับแต่งตั้ง แต่พระองค์จะทรงทำหน้าที่ให้ดีที่สุด"³⁸ ในที่สุดก็ได้มีการลงนามในสนธิสัญญาเบาริง (Bowring Treaty) กันใน พ.ศ. 2398 โดยมีใจความรวมทั้งสิ้น 21 ข้อ แยกออก

³⁷ กรมศิลปากร, บันทึกราชวันของ เซอร์ จอห์น เบาริง, หน้า 78-84.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 89.

เป็นสัญญาทางการเมือง 12 ข้อ สัญญาว่าด้วยกฎหมาย 6 ข้อ และพิทักษ์คำอีก 3 ข้อ³⁰

หลังจากที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2398 แล้ว ก็ได้มีประเทศต่างๆ เคินทางเข้ามาขอเจรจาทำสนธิสัญญาในลักษณะเดียวกับอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการเจรจาลงนามสนธิสัญญาเพื่อพระราชไมตรีและเป็นการถ่วงดุลย์อำนาจกันเองระหว่างชาติตะวันตก ดังปรากฏารายนามประเทศต่างๆ ตามลำดับต่อไปนี้คือ

สหรัฐอเมริกา	พ.ศ.	2399
ฝรั่งเศส	พ.ศ.	2399
เดนมาร์ก	พ.ศ.	2400
โปรตุเกส	พ.ศ.	2402
ฮอลันดา	พ.ศ.	2403
เยอรมัน	พ.ศ.	2404
สวีเดน กับ นอร์เวย์	พ.ศ.	2411
เบลเยียม	พ.ศ.	2411 ⁴⁰

เป็นที่น่าสังเกตว่า นอกจากกรมหลวงวงษาธิราชสนิท จะทรงดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการต่อเนื่องกันตลอดรัชกาลแล้ว ยังปรากฏว่านับตั้งแต่การเจรจาทำสนธิสัญญากับสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2399 เป็นต้นมา ได้มีการย้ายสถานที่เจรจาทำสนธิสัญญาจากบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) มาเป็นที่พระราชวังเดิม ซึ่งเป็นที่ประทับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทั้งนี้เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นผู้

³⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, หน้า 134.

⁴⁰ ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่าพระกรณียกิจในฐานะเป็นประธานคณะกรรมการฝ่ายไทยนั้น มิได้จำกัดอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 4 เท่านั้น หากแต่ยังรวมไปถึงต้นสมัยรัชกาลที่ 5 ในการทำสนธิสัญญากับประเทศอิตาลี ออสเตรีย-ฮังการี และสเปน ใน พ.ศ. 2412 ซึ่งนับว่าเป็นหน้าที่รับผิดชอบที่ทรงปฏิบัติอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด ดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, หน้า 133, 139, 143, 198, 201, 206, 234, 253. และสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5, หน้า 378-379.

อาวุธที่สุด ได้ถึงแก่นิจกรมลงหลังจากการเจรจาในสนธิสัญญาเบาริง ดังนั้นจึงทำให้
ต้องมีการเปลี่ยนแปลงสถานที่เจรจาดังกล่าว

2.2 บทบาทในการต้อนรับคณะทูต

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในขณะที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ทำหน้าที่เป็น "ตัวหลักหรือหัวใจ"
ในการดำเนินการเจรจาทำสนธิสัญญา ในทางตรงกันข้ามกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงมีบท
บาทสำคัญในการต้อนรับคณะทูตชุดต่าง ๆ ซึ่งนับว่าเป็นการสร้างภาพประทับใจให้แก่คณะทูตโดย
ทั่วไป ทั้งนี้ด้วยทรงเอาใจใส่ดูแลทุกข์สุขของคณะทูตด้วยความเอื้ออาทร และพร้อมที่จะช่วยเหลือ
อำนวยความสะดวกในด้านต่าง ๆ อย่างเต็มพระทัย จึงทำให้ "แขกบ้านแขกเมือง" ประทับใจใน
บุคลิกภาพที่สุภาพอ่อนโยนของพระองค์ ซึ่งได้ปรากฏหลักฐานจากคำวิจารณ์ของคณะทูตชุดต่าง ๆ
 อาทิ เบาริงทูตอังกฤษได้กล่าวว่า "พระเจ้าน้อยยาเธอพระองค์นี้ [กรมหลวงวงษาธิราชสนิท]
ทรงมีชื่อเสียงในด้านความซื่อสัตย์และวิจารณ์ญาติ"⁴¹ และ "ไม่มีใครมีมิตรไมตรีต่อข้าพเจ้า
[เบาริง] เสมอพระองค์"⁴² หรือแธวีส์ทูตสหรัฐอเมริกาได้กล่าวว่า "กรมหลวงคุณเหมือนมี
พระชันษาสัก 50 ชันษา พระพักตร์เปี่ยมไปด้วยความเมตตา"⁴³ เป็นต้น

นอกจากพระองค์จะทรงทำหน้าที่ต้อนรับขับสู้ในฐานะ "พ่อบ้าน" แล้ว ยังทรงมีวาทีศิลป์
ในเชิงการทูต ที่ทำให้ฝ่ายตรงข้ามเกิดความรู้สึกภาคภูมิใจถึงความยิ่งใหญ่ในชาติของตน ดังเช่น
ทรงยกย่องประเทศอังกฤษในฐานะที่เป็นชาติที่มีอำนาจเหนือชาติอื่น ๆ ดังปรากฏหลักฐานตอนหนึ่ง
ที่ทรงกล่าวแก่เบาริงว่า "ชาวสยามพึงจะเริ่มเรียนภูมิศาสตร์และอำนาจของบรรดาต่างชาติ

⁴¹ กรมศิลปากร, บันทึกราชวันของเซอร์ จอห์น เบาริง, หน้า 19.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 101.

⁴³ กรมศิลปากร, บันทึกราชวันของเทาเซนด์ แธวีส์, หน้า 48-49.

โปรตุเกสเป็นชาวต่างชาติพวกแรกที่ชาวสยามคุ้นเคยด้วย แต่กาลเวลาได้ทำให้พวกเขารับรู้ถึงความรู้ และอำนาจที่ยิ่งใหญ่กว่าของชาวอังกฤษ..."⁴⁴

จากข้อความดังกล่าวสะท้อนถึงการใช้จิตวิทยาทางการทูตในการผูกใจคนของพระองค์นั้น ยังผลให้พระองค์ทรงเป็นที่ไว้วางใจของบรรดาชาวต่างชาติ จนทำให้ทรงมีชื่อเสียงรู้จักกันโดยทั่วไปว่าทรงเป็นเจ้านายที่มีอัธยาศัยไมตรีที่น่าคบหา และไม่ทรงรังเกียจที่จะเป็นมิตรกับบรรดาชาวต่างชาติโดยทั่วไป

3. แนวพระดำริบางประการเกี่ยวกับการพิจารณาร่างสนธิสัญญา

ในทั้นผู้เขียนมุ่งเน้นที่จะศึกษาแต่เพียงร่างสนธิสัญญาเบาริงเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะสนธิสัญญาฉบับนี้เป็น "แม่แบบ" ให้กับสนธิสัญญาฉบับต่อ ๆ มา ดังนั้นปัญหาที่เกิดขึ้นจากสาระในสนธิสัญญาจึงเชื่อมโยงไปถึงประเทศต่าง ๆ ที่เข้ามาเจรจาภายหลังสนธิสัญญาเบาริงด้วย มีข้อน่าสังเกตว่าตลอดระยะเวลาการเจรจาสنธิสัญญาเบาริงนั้น พระองค์ได้ทรงแสดงพระประสงค์อย่างชัดเจนเพียงประการเดียวเกี่ยวกับเรื่องสุรา

"...กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงกล่าวมากกว่าหนึ่งครั้งว่า ควรจะกันเรื่องสุราออกไป แต่ในทางดีที่สุดไม่ควรเปิดช่องใด ๆ ทั้งสิ้น มิฉะนั้นแล้วการขาดความหนักแน่น อาจจะทำให้เกิดความเสียหายแก่เรื่องทั้งหมด และข้าพเจ้า [เบาริง] ได้ปฏิเสธข้อเรียกร้องของพระองค์ ทรงกล่าวเป็นนัย ๆ ว่า หากชาวสยามคนใดค้าเหล้า มันก็จะเป็นสิ่งที่เลวร้ายที่สุดสำหรับเขา นี่เป็นเพียงครั้งเดียวที่พระองค์ทรงแสดงความประสงค์อย่างแรงกล้า ตลอดการเจรจาทำสนธิสัญญา..."⁴⁵

⁴⁴ _____, บันทึกราชวันของเซอร์ จอห์น เบาริง, หน้า 89.

⁴⁵ กรมศิลปากร, บันทึกราชวันของ เซอร์ จอห์น เบาริง, หน้า 101.

จากข้อความดังกล่าวนี้สะท้อนถึงแนวพระดำริที่ทรงเล็งเห็นการณ์ไกลเกี่ยวกับปัญหา
เรื่องสุราโดยแท้จริง และด้วยเหตุที่ไม่ได้มีการระบุเรื่องสุราไว้อย่างแน่ชัดในสาระสำคัญของสนธิ
สัญญาจึงมีผลให้เรื่องสุรามีความคลุมเครือตลอดมา และส่งผลกระทบต่อรัฐบาลไทยทั้งในด้านการ
บริหารประเทศ เศรษฐกิจ และสังคมในเวลาต่อมา จนในที่สุดรัฐบาลไทย ต้องพยายามดำเนิน
การเพื่อแก้ไขสนธิสัญญาในด้านปัญหาสุราเรื่อยมา นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว จนกระทั่งประสบผลสำเร็จในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴⁶

กล่าวโดยสรุป พระกรณียกิจในด้านการทำสนธิสัญญากับต่างประเทศนั้น เป็นสิ่งที่สะท้อน
ให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของพระองค์ได้เป็นอย่างดี ด้วยเหตุที่ทรงได้รับมอบหมายให้ทรง
ดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการฝ่ายไทยต่อเนื่องกันมาโดยตลอดทั้งรัชกาล ถึงแม้ว่าจะ
ทรงพระประชวรมาตั้งแต่ พ.ศ. 2404 จนต้องทรงลาออกจากการกำกับกรมหมอในเวลาต่อมา
แต่พระองค์ก็ยังคงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงปฏิบัติภารกิจในด้านการต่างประเทศ
ตลอดมาโดยไม่มีอำจมีผู้ใดมาแทนได้ นับได้ว่าพระองค์ทรงประสบผลสำเร็จจนเป็นที่ยอมรับใน
พระปรีชาสามารถในด้านนี้โดยแท้จริง

ศูนย์วิทยพัชยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴⁶ ดูรายละเอียดใน พอลใจ ถมยา, "บทบาทพระองค์เจ้ากฤษฏาภรณ์ : ศึกษากรณียการ
เจราจาดกลางในหนังสือเกี่ยวกับสุรากับนานาประเทศ พ.ศ. 2424-2429", (วิทยานิพนธ์ปริญา
มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529).

ค. บทบาทในการกำกับราชการมหาดไทย

กล่าวได้ว่าระบบการบริหารราชการแผ่นดินก่อนการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น กรมมหาดไทยจัดเป็นกรมหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการปกครองกิจการฝ่ายพลเรือนทั้งหมด ทั้งนี้โดยมีอัครมหาเสนาบดีดำรงตำแหน่งสมุหนายกเป็นหัวหน้า มีอำนาจหน้าที่หลายประการทั้งทางด้านการปกครอง การทหาร การควบคุมไพร่การศาล ตลอดจนการเก็บภาษีอากร ซึ่งมีขอบเขตพื้นที่การรับผิดชอบครอบคลุมในหัวเมืองฝ่ายเหนือ รวมทั้งประเทศราชฝ่ายเหนืออีกด้วย^{๔๗}

จากการที่ผู้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกมีอำนาจหน้าที่อย่างกว้างขวาง ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น ทำให้พระมหากษัตริย์หลายพระองค์ทรงมีพระบรมราชโองบายในการที่จะถ่วงดุลย์อำนาจเสนาบดีมิให้ผูกขาดอำนาจการบริหารแต่เพียงผู้เดียว โดยโปรดเกล้าฯ เลือกรับเจ้านายที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยเข้าไปทรงทำหน้าที่กำกับราชการกรมอื่นที่หนึ่ง^{๔๘} อาจวิเคราะห์ได้ว่า นอกจากจะเป็นการควบคุมบทบาทและอำนาจของเสนาบดีแล้ว ยังเป็นการช่วยคิดอ่านอุดหนุนราชการอีก

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน สุธา เพ็ญรัตน์, "อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขารัฐศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527). และกรมศิลปากร, เจ้านายและข้าราชการกรบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แดงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน คณะพิมพ์สวนหลวงศรีสงคราม พิมพ์ถวายเนื่องในงานฉลองพระชันษาครบ 60 พรรษาของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ยุทธศิริราช 2526 (กรุงเทพฯ : บริษัทจันวาณิชย์ จำกัด, 2526), หน้า 65-71.

^{๔๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่องในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบรอบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ 31 ธันวาคม พุทธศักราช 2530 (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2530), หน้า 48.

และในกรณีที่เสนาบดีห่อนความสามารถ หรือแม้แต่ในกรณีที่ตำแหน่งเสนาบดีว่างลงก็จะเป็นการเสียราชการแต่อย่างใด ด้วยยังมีเจ้านายทรงทำหน้าที่กำกับราชการอยู่ในกรม ซึ่งพระบรมราชโองบายดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้นำมาใช้ในยามที่โอกาสเอื้ออำนวย เพื่อประโยชน์ของพระองค์ในการใช้พระราชอำนาจในการบริหารราชการแผ่นดิน

1. มูลเหตุที่ทรงกำกับราชการกรมมหาดไทย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วโปรดเกล้าฯ พระราชทานความดีความชอบแก่ขุนนางข้าราชการ ด้วยการเลื่อนตำแหน่งหลายท่าน ครั้งนั้นเจ้าพระยานิกรบดินทร (โต กัลยาณมิตร) ก็เป็นผู้หนึ่งที่ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งสมุหนายก^{๔๐} ในขณะที่ท่านมีอายุประมาณ 67 ปีแล้ว อีกทั้งยังมีปัญหาเรื่องสุขภาพที่มักเจ็บป่วยอยู่เสมอ จนท่านไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ราชการได้เต็มกำลังเท่าใดนัก ดังเช่นกรณีการเจรจาทำสนธิสัญญาเบาริงใน พ.ศ. 2398 ท่านก็ไม่สามารถเข้าร่วมประชุมด้วยได้

^{๔๐} ผู้เขียนมีข้อสงสัยเกี่ยวกับในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยานิกรบดินทร ยังดำรงตำแหน่งพระอรรราชสุภาวดีช่วยราชการในกรมมหาดไทย และกรมพระคลังมหาสมบัติเท่านั้น ต่อมาเมื่อเจ้าพระยานิกรบดินทรเสด็จถึงแก่อสัญกรรมแล้ว ก็ได้โปรดเกล้าฯ เลื่อนตำแหน่งท่านขึ้นเป็นสมุหนายกแต่อย่างใด ยังคงให้อยู่ในตำแหน่งหน้าที่เดิม จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ท่านดำรงตำแหน่งสมุหนายก กรมศิลปากร, ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ มหาอำมาตย์โท เจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านน้อย เปาโรหิตย์ ผู้มารดา ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อปีมะแม พ.ศ. 2474 (พระนคร : โรงพิมพ์ลหุโทษ, 2474), หน้า 38-40.

เนื่องจากยังอยู่ระหว่างอาการป่วย ดังปรากฏพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า "...เจ้าพระยานิกรบดินทร มหินทรมหากัลยาณมิตร ว่าที่สมุหนายก มีบันดาศักดิ์เสมอเจ้าพระยาศรีสุริวงค์ สมุหพระกลาโหม แต่ไม่มีชื่อเสียงในทำนองสื่อสัญญา เพราะเจ้าพระยานิกรบดินทร มหินทรมหากัลยาณมิตร ที่สมุหนายกป่วยอยู่ ไม่ได้มาในเวลาทำหนังสือ..."⁵⁰

จากการที่เจ้าพระยานิกรบดินทรมีปัญหาเรื่องสุขภาพ จนท่านไม่สามารถที่จะว่าราชการอย่างมีประสิทธิภาพดังกล่าว จึงเป็นช่วงจังหวะที่สอดคล้องกับพระบรมราชโองบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการที่จะวางกำลังคนของพระองค์ให้เข้าไปกำกับราชการในกรมมหาดไทย เพื่อที่จะเป็นกลไกในการใช้อำนาจการบริหารราชการแผ่นดินได้มั่นคงยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้กรมหลวงวงษาธิราชสนิท พระอนุชาที่ทรงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยและจงรักภักดีต่อพระองค์ตลอดมา จึงทรงได้รับมอบหมายให้ทรงเข้ามาทำหน้าที่รับผิดชอบในการกำกับราชการกรมมหาดไทยเพิ่มขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่ง⁵¹

2. หน้าที่ความรับผิดชอบ

เป็นที่เข้าใจว่า เมื่อครั้งเจ้าพระยานิกรบดินทรอยู่ในระหว่างเจ็บป่วยจนกระทั่งถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. 2406 นั้น ช่วงเวลาดังกล่าวนั้นกรมหลวงวงษาธิราชสนิท คงจะทรงปฏิบัติหน้าที่แทนสมุหนายกในทุกๆ ด้าน ตามพระบรมราชโองบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในที่นี้อาจจำแนกหน้าที่ความรับผิดชอบของพระองค์ตามที่ปรากฏจากหลักฐานส่วนใหญ่ออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้คือ

1. การแต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่
2. การรักษาความสงบเรียบร้อยในหัวเมืองฝ่ายเหนือ

⁵⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "บัญชีรายชื่อทูต" พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 457.

⁵¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5, หน้า 109.

การแต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่

สืบเนื่องมาจากการที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงมีประสบการณ์ในการรบครั้ง สงครามเชียงตุง ทำให้พระองค์ทรงเป็นที่รู้จักของบรรดาข้าราชการในหัวเมืองฝ่ายเหนือโดยทั่วไป ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงมอบหมายให้ผู้หนึ่งผู้ใดดำรงตำแหน่ง เจ้าเมือง โดยเฉพาะหัวเมืองฝ่ายเหนือ จึงได้ทรงร่วมปรึกษาเพื่อขอความเห็นกรมหลวงวงษา- ธิราชสนิทเป็นส่วนใหญ่ ดังเช่นกรณีการแต่งตั้งเจ้าเมืองตาก ซึ่งจัดว่าเป็นเมืองชายพระราช อาณาจักรที่มีความสำคัญยิ่งเมืองหนึ่ง เพราะมีอาณาเขตติดต่อกับเขตแดนของเมืองลาว และ เมืองเมาะล่าเลิงของพม่า จำเป็นที่จะต้องคัดเลือกบุคคลที่มีความรับผิดชอบในหน้าที่ราชการอย่าง แท้จริง เพื่อที่จะเป็นประโยชน์ในการสืบข่าวราชการ

"ข้าพเจ้า [พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว] ได้ปรึกษาหารือกรมหลวงวงษา- ธิราชสนิทว่าจะให้ใครไปเป็นพระยาตากดี...กรมหลวงวงษาธิราชสนิทบอกแก่ข้าพเจ้าว่า พระยาพิไชยนาท คือตัวท่านเป็นผู้มีปรกติ เรียบร้อยดี...และไปราชการที่พม่าครั้งนั้นก็เห็นเป็น ผู้มีคุณสมบัติเห็นแก่ราชการจริง ๆ ไม่เชื่อนแฉะเลื่องลือหนึ่การงาน เห็นควรที่จะวางใจให้เป็น ที่พระยาตากได้"⁵²

หรือ การแต่งตั้งเจ้าเมืองระแหง

"...เรื่องเจ้าเมืองระแหง เมื่อย้ายไปเมืองกำแพงเพชรแล้วนั้น จึงได้ปรึกษาและขอ ความเห็นกรมหลวงวงษาธิราชสนิท เพราะเขาคั้นเคยเมืองเหนือและราษฎรแถบนั้นดี ทั้งรู้จัก ข้าราชการฝ่ายเหนือดีด้วย..."⁵³

กล่าวโดยสรุป การที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงเข้ามาทำหน้าที่ในการกำกับราชการ กรมมหาดไทย เปิดโอกาสให้พระองค์ทรงเข้าไปมีบทบาทเกี่ยวข้องกับเจ้าเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ อีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่เสด็จไปยังดินแดนฝ่ายเหนือเมื่อครั้งสงครามเชียงตุงตอนต้นรัชกาล

⁵² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงพระยาวิชิตชลธีฯ ประกาศ พ.ศ. 2404", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 326-334.

⁵³ เรื่องเดียวกัน, "พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ พระราชทานไปยังมิสเตอร์ทอมมาส์ ยอช นอกส์ กงสุลอังกฤษประจำ ณ กรุงเพท ปีชาล พ.ศ. 2409", หน้า 392.

การรักษาความสงบเรียบร้อยภายในหัวเมือง

การทำสนธิสัญญาทางไมตรีระหว่างไทยกับอังกฤษที่เรียกว่า สนธิสัญญาเบาริง ใน พ.ศ. 2398 นับว่าเป็นการเปิดประเทศอย่างสมบูรณ์ ยิ่งผลให้บรรดาชาวตะวันตกและคนในบังคับของชาติตะวันตก หลังไหลเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ในหัวเมืองฝายเหนือมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังปรากฏว่า มีคนในบังคับของต่างชาติเข้ามาค้าเนนกิจการป่าไม้อย่างเป็นทางการเป็นล่ำเป็นสัน และเมื่อเกิดปัญหาการวิวาทกับเจ้านาย ขุนนาง และราษฎรพื้นเมืองขึ้น บรรดาเจ้านายและขุนนางก็ไม่สามารถที่จะแก้ไขให้สถานการณ์ดีขึ้นได้ คนในบังคับต่างชาติต้องร้องเรียนไปยังกงสุลของตน ซึ่งกงสุลจะส่งเรื่อง มายังรัฐบาลไทย เรียกร้องให้รับผิดชอบแก้ไขปัญหาค้าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับคนในบังคับอังกฤษ อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า ปัญหาใหญ่ที่เกิดในหัวเมืองประเทศราชฝายเหนือได้แก่ ปัญหาการทำป่าไม้ ปัญหาโจรผู้ร้าย ตลอดจนปัญหาความไม่พอใจต่อลักษณะการปกครองและกลุ่มผู้ปกครองประเทศราชฝายเหนือ⁵⁴

จากปัญหาดังกล่าวนี้นำให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ต้องเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับฐานะผู้ไกล่เกลี่ยคดีความที่เกิดขึ้นในหัวเมืองประเทศราชอยู่หลายครั้ง ดังเช่นใน พ.ศ. 2408 ที่กงสุลอังกฤษฟ้องร้องมายังรัฐบาลไทย เรื่องเจ้านายฝายเหนือตัดสินความไม่ยุติธรรม กงสุลอังกฤษ จึงเริ่มเข้าแทรกแซง ในที่สุดกรมหลวงวงษาธิราชสนิทต้องทรงเข้าร่วมเจรจาให้มีการประนีประนอมตัดสินความกันใหม่ หากไม่สามารถตกลงเจรจากันได้ก็ขอให้เข้ามาชำระความที่กรุงเทพฯ ดังปรากฏลายพระหัตถ์เลขากำชับสิ่งความมายังเจ้ากาวิโรรสสุริยวงศ์ เจ้าเมืองเชียงใหม่ว่า

"จึงให้มองฮักโกถือหนังสือกับเรื่องราวขึ้นมาให้พระเจ้ากาวิโรรสสุริยวงศ์ เรงชำระตัดสินคดีความของฮักโกให้สำเร็จโดยเร็ว ถ้าชำระตัดสินไม่แล้ว ก็ให้กาวิโรรสสุริยวงศ์ ส่งตัวเจ้าราชภาคนัย พระยาเทพสิง พระยาใจ ตระลาการ กับบงะสวฮันลงไป ณ กรุงเทพฯ ให้พร้อมับมองฮักโกโจทก์จะได้สั่งให้ตระลาการชำระว่ากล่าวให้เป็นแล้วแก่กัน"⁵⁵

⁵⁴ รัตนพร เศรษฐกุล, "ศาลต่างประเทศ ในภาคเหนือของประเทศไทย", (วิทยานพนธ์-ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า 26.

⁵⁵ กษ. จดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ.1227 เลขที่ 232 เรื่องร่างตราณ้อย และจดหมายเรื่องให้ชำระความมองฮักโก.

กล่าวได้ว่าปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือล้วนเป็นปัญหาที่มีความยุ่งยากลับซับซ้อนตั้งนั้นในฐานะผู้เจรจาไกล่เกลี่ยให้ทั้งสองฝ่ายประนีประนอมความกัน กรมหลวงวงษาธิราชสนิทต้องทรงคำนึงบทบาทด้วยความระมัดระวังอยู่ตลอดเวลา เพราะหากมีการพลาดพลั้งในการเจรจาเมื่อใด อาจส่งผลให้อังกฤษเข้าแทรกแซงในการแก้ไขปัญหาคงของคนในบังคับเอง ซึ่งจะเป็นผลเสียต่อความมั่นคงของรัฐบาลไทยในที่สุด

ง. บทบาทในการว่ากรมพระคลังสินค้า

จากการศึกษาของผ่องพันธุ์ สุกัทรพันธ์ เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า^{๕๐} ได้ชี้ให้เห็นว่าหลังจากที่ประเทศไทยได้ทำสนธิสัญญากับประเทศอังกฤษ ใน พ.ศ. 2398 แล้ว ประเทศไทยได้เปิดการค้ากับนานาประเทศอย่างเสรี โดยไม่มีการผูกขาดสินค้าดังที่เคยเป็นมาแต่เดิม อันมีผลให้การค้าขายของหลวงในพระคลังสินค้าของบรรดาเจ้านายและขุนนางตลอดจนข้าราชการต้องมีอันสิ้นสุดลง อย่างไรก็ตามการแก้ปัญหาในเรื่องนี้ ผู้บริหารของรัฐได้จัดตั้งระบบภาษีเพิ่มเติมขึ้นใหม่เพื่อเพิ่มรายได้ให้แก่รัฐมากขึ้น โดยแบ่งเงินภาษีรายได้ให้แก่บรรดาเจ้านาย และขุนนางตลอดจนข้าราชการที่สูญเสียผลประโยชน์จากการขาดรายได้จากพระคลังสินค้านี้ดังกล่าวข้างต้น

ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ได้ทรงว่ากรมพระคลังสินค้าในปีใด แต่เข้าใจว่าพระองค์คงจะได้รับมอบหมายให้ทรงปฏิบัติหน้าที่ หลังจากที่สมเด็จพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตใน พ.ศ. 2400 แล้ว ถึงแม้ว่าขณะนั้นอำนาจหน้าที่ของกรมพระคลังสินค้าจะลดน้อยลงกว่าเดิม แต่ก็ยังได้มีผลประโยชน์เกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีอากรได้ระดับหนึ่ง

^{๕๐} คุราลละเอียดใน ผ่องพันธุ์ สุกัทรพันธ์, "การศึกษาทางประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2511).

ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิทซึ่งเป็นเจ้านายที่สนับสนุนพระองค์ตลอดมา ทรงเข้าไปมีส่วนในการแบ่งผลประโยชน์และกำหนดนโยบายของรัฐบาล เพื่อเสริมสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจให้มั่นคงขึ้น^{๕๗}

เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อกรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงเข้าดำรงตำแหน่งว่ากรมพระคลังสินค้านี้ มิได้ถูกคัดค้านจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งขณะนั้นถือได้ว่าเป็นผู้นำในกลุ่มขุนนางตระกูลบุนนาค ที่มีฐานอำนาจทางเศรษฐกิจในการดูแลกำกับกรมพระคลังสินค้าตลอดมา สันนิษฐานว่าท่านอาจเล็งเห็นว่ากรมพระคลังสินค้าในขณะนั้นมิได้มีความสำคัญและมีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากมายเช่นเดิม^{๕๘} นอกจากนี้เหตุผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ได้มีการยกเอาภาษีอากรที่สำคัญบางส่วนในกรมพระคลังสินค้าโอนมาขึ้นกับกรมพระกลาโหม^{๕๙} ดังนั้นจึงเห็นว่าไม่มีความจำเป็นที่จะต้องเห็นยวรั้งกรมพระคลังสินค้าอีกต่อไป

1. หน้าที่ความรับผิดชอบ

ถึงแม้ว่าจะไม่ทราบหน้าที่ความรับผิดชอบของกรมหลวงวงษาธิราชสนิทในกรมพระคลังสินค้าอย่างแน่ชัดเท่าใดนัก แต่ปรากฏหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงการที่พระองค์ทรงติดต่อกับพ่อค้าชาวจีนเพื่อจัดซื้อหาสิ่งของเข้าในพระบรมมหาราชวัง^{๖๐}

^{๕๗} เดวิด บรูซ จอห์นสัน, สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423-2473 พฤติกรรม เอี่ยมธรรม บรรณาธิการแปล (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 143-148.

^{๕๘} ภาษีที่ขึ้นกับกรมพระคลังสินค้าในขณะนั้น ได้แก่ ภาษีบ่อนเบี้ย ภาษีขี้ผึ้ง ไข่มุข หอม กระจ่าง กระจ่าง กุ้ง ปลาทุบ ฟองเบ็ด ฟองไก่ เนื้อสุกร ปลาสด ปลาแห้ง ปลาอย่าง ปลาเค็ม

^{๕๙} คูรายละเอียดยุคใน สุกัญญา บำรุงสุข, "อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 120-121.

^{๖๐} กพช. จดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 192 เรื่องบัญชีภาษีอากร กรมหลวงวงษาธิราชสนิทสลับทางว่างจำนวนสิ่งของส่งในพระบรมมหาราชวัง

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงมีบทบาทเกี่ยวข้องกับการผูกปื้ชาวจีน ในฐานะที่ทรงเป็นประธาน เข้าร่วมงานกับเจ้าพนักงานในกรมพระคลังสินค้า ดังปรากฏหลักฐานว่า

"...กรมหลวงวงษาธิราชสนิท และพระรัตนโกษา พระนานาพิชฎาภิเษก พระฮาไพบูลย์สมบัติ พระวิจิตรโกษา เจ้าพนักงานพระคลังสินค้าในพระบรมมหาราชวังและบวรราชวัง พร้อมกันคิดจับไทย สุ่มยามีน ซึ่งล่องคำประกาศราชบัญญัติแต่หลัง มาเกาะกุมปรับปรุงท่าโทษ อย่างเช่นท่ามาในกองผูกปื้-จีนก่อน ๆ"^{๑๑}

เป็นที่น่าสังเกตว่า นอกจากพระองค์จะทรงมีหน้าที่รับผิดชอบในการจัดหาซื้อสิ่งของเข้าใน พระบรมมหาราชวัง และดำเนินการเรื่องผูกปื้แล้ว ไม่ปรากฏบทบาทสำคัญอื่นใดที่เกี่ยวข้องกับการว่า พระคลังสินค้าอีกเลย

2. รายได้จากภาษีอากร : ภาษีไม้ซุง

ภาษีไม้ซุงจัดเป็นภาษีที่มีความสำคัญและอยู่ในความรับผิดชอบของกรมพระคลังสินค้าตลอดมา ภาษีนี้พระมหากษัตริย์มักจะพระราชทานให้กับบุคคลที่มีความดีความชอบเป็นพิเศษ ดังเช่นในสมัยพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็น เจ้าภาษี ครั้นต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิท รับทำภาษีไม้ซุงต่อมา เพราะทรงเคยมีประสบการณ์จากการไปรบสงครามเชียงตุง จึงน่าจะทรงเข้าใจ เกี่ยวกับการจัดการภาษีไม้ซุงได้มากกว่าผู้อื่น^{๑๒}

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๑๑} กหข. จดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ. 1239 เลขที่ 102 จดหมายถึงกรมหลวงวงษาธิราช-สนิท และพระฮาศรีพิพัฒน์รัตนราชา.

^{๑๒} กหข. จดหมายเหตุ ร.4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 153 เรื่องกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทำภาษีไม้ซุง

3. ปัญหาและอุปสรรคในการปฏิบัติงาน

อาจกล่าวได้ว่าการที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงว่าราชการในกรมพระคลังสินค้านั้น ไม่ค่อยจะทรงประสบผลสำเร็จเท่าใดนัก ด้วยทรงประสบกับปัญหาและอุปสรรคในการปฏิบัติหน้าที่อยู่เนือง ๆ ดังปรากฏหลักฐานจากพระหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า "ทุกวันนี้ข้าพระพุทธเจ้าว่าราชการคลังสินค้านางกรมพระคลังสินค้านี้ก็เกลียดกันหึงหวง..."⁶³

การที่พระองค์ทรงประสบกับปัญหาและอุปสรรคในการปฏิบัติงานดังกล่าวนี้ อาจวิเคราะห์ได้จากการที่กรมพระคลังสินค้านั้นเป็นฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนางมาแต่เดิม พระองค์ซึ่งเปรียบเสมือนเป็น "คนใหม่" ที่ก้าวเข้ามาบริหารงานแทนกลุ่มอำนาจเก่า จึงต้องประสบกับปัญหาการกระทบกระทั่งกันขึ้นดังกล่าว

จ. บทบาทในฐานะที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน

ปรากฏหลักฐานกลุ่มเจ้านายและขุนนางที่มีบทบาทสำคัญในฐานะผู้มีส่วนร่วมในการบริหารราชการแผ่นดิน และเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ดังพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

"ขอแจ้งความหาถามายังท่านผู้เป็นประธานผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินคือ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท กรมหมื่นนริศราชฐานภาพ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ เจ้าฟ้ามหามาลา แล ฯพณฯ สมุหพระกลาโหม ฯพณฯ สมุหนายก ฯพณฯ กรมท่า ฯพณฯ กรมพระนครหลวง..."⁶⁴

จากข้อความดังกล่าวนี้ มีข้อควรสังเกตุว่า พระนามของกรมหลวงวงษาธิราชสนิทเป็นพระนามแรกที่ทรงกล่าวถึงก่อนพระนามของเจ้านายพระองค์อื่น ด้วยทรงเห็นเป็น "เจ้านายผู้ใหญ่ในฝ่ายราชการ" ที่ทรงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย มากกว่าเจ้านายพระองค์อื่น อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่า การปรึกษาราชการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นมิได้ทรง "เจาะจง" ที่จะทรงปรึกษากับกรมหลวงวงษาธิราชสนิทเพียงพระองค์เดียว หากแต่ทรงปรึกษาเป็นกลุ่มในเจ้านายและขุนนางที่มีบทบาทในการบริหารราชการแผ่นดินด้วย ในที่นี้ผู้เขียนใคร่ขอแบ่งพระกรณียกิจในฐานะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของพระองค์เป็น 2 ด้านคือ

⁶³ เรื่องเดียวกัน

⁶⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยังที่ประชุม ปีชวด พ.ศ. 2407" พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 365.

1. ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินภายในประเทศ
2. ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินด้านการต่างประเทศ

1. ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินภายในประเทศ

ถึงแม้ว่ากรมหลวงวงษาธิราชสนิท จะมีได้ทรงเป็นเจ้านายเพียงพระองค์เดียวที่ทรงทำหน้าที่สำคัญในฐานะเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน แต่จากการที่พระองค์ทรงเป็นพระอนุชาซึ่งทรงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย จึงทรงได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติพระกรณียกิจสำคัญต่างพระองค์อยู่บ่อยครั้ง ในกรณีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาราชการต่าง ๆ นั้น สันนิษฐานว่า กรมหลวงวงษาธิราชสนิทน่าจะทรงเป็นเจ้านายที่สามารถสนองพระราชประสงค์ในราชกิจต่าง ๆ เป็นที่พอพระราชหฤทัย ดังเช่นเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ใคร่จะอัญเชิญพระบรมอัฐิพระทนต์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มาตั้งบำเพ็ญพระราชกุศล ณ ท้องสนามหลวง เนื่องในคราวงานพระศพกรมหมื่นวิศุณนารณินิภาธร แต่ทรงเกรงพระทัยพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวงว่าจะเชิญมาทำบุญกับพระศพกรมหมื่นวิศุณนารณินิภาธร นั้นไม่สมควรและจะเป็นที่รังเกียจได้ เมื่อกรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงทราบกระแสพระราชดำริดังกล่าว จึงทรงมีหนังสือไปกราบบังคมทูลดังต่อไปนี้

"ข้าพระพุทธเจ้า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทกับเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่ผู้น้อย เห็นพร้อมกันว่าซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะได้เชิญพระบรมอัฐิพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ออกมาที่พระเมรุนี้ ก็เห็นชอบด้วยเกล้าฯ อยู่แล้ว ด้วยท้องสนามหลวงนี้ เป็นสถานที่อันใหญ่ เคยเป็นที่เชิญออกมาตั้งบำเพ็ญพระราชกุศลก็มาก การที่จะเชิญออกมาตั้งจะได้ทรงพระราชกุศลถวายทุก ๆ พระองค์ การที่ช่อบด้วยเกล้าฯ อยู่แล้ว..."^{๕๕}

^{๕๕} กพช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226 เลขที่ 114 พระบรมราชโองการ เรื่องทำเบ็ญอัฐิ เบ็ญโสฬสปลอม

จากข้อความดังกล่าว สะท้อนถึงความสำคัญของพระองค์ในฐานะที่ทรงเป็นเจ้าของที่สามารถสนองเบื้องพระยุคลบาทได้ตามพระราชประสงค์ในทุก ๆ เรื่อง นับตั้งแต่เรื่องเล็กน้อยจนถึงเรื่องสำคัญในระดับประเทศดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

2. ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินที่เกี่ยวข้องกับต่างประเทศ

เป็นที่น่าสังเกตว่า กรมหลวงวงษาธิราชสนิท มักจะทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงร่วมปฏิบัติหน้าที่ด้านการต่างประเทศควบคู่ไปกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ทุก ๆ ครั้ง ซึ่งน่าจะเป็นพระบรมราชโองบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรง "เป็นหูเป็นตา" แทนพระองค์ คอยสอดส่องดูแลความเคลื่อนไหวทางการเมืองของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ตลอดจนเรียนรู้การทำงานในด้านการเมืองการปกครอง เพื่อให้พระองค์ทรงทำหน้าที่ประสานงานระหว่างกลุ่มการเมืองต่าง ๆ อีกด้วย ดังเช่นในกรณีปัญหาเมืองเขมร ซึ่งนับว่าเป็นพระกรณียกิจที่สำคัญเรื่องหนึ่ง ที่ทรงปฏิบัติงานคู่กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ตลอดมา

กล่าวได้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ไทยมีอิทธิพลเหนือดินแดนเขมรอย่างเต็มที่ เนื่องจากสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี (นักองค์เอง) เคยได้รับการศึกษาอบรมเติบโตที่ราชสำนักกรุงเทพฯ เป็นเวลาถึง 11 ปี สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีครองราชย์อยู่ได้เพียง 4 ปี ก็ถึงแก่อนิจกรรมใน พ.ศ. 2340 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้ทรงแต่งตั้งในนักองค์จันทร์ โอรสสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีขึ้นเป็นสมเด็จพระอุทัยราชา ครองกรุงกัมพูชาต่อมา ในระยะนี้เองที่เขมรเริ่มผัดใจกับไทย และหันไปฝักใฝ่กับญวนอย่างใกล้ชิดอีกครั้งหนึ่ง

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไทยได้แบ่งแยกการปกครองเขมรเป็น 3 ตำแหน่งเหมือนเมื่อกครั้งกรุงธนบุรี คือให้สมเด็จพระอุทัยราชาเป็นพระเจ้าแผ่นดินให้นักองค์สงวนกับนักองค์อิม ซึ่งฝักใฝ่กับไทยเป็นพระมหาอุปราชและพระมหาอุปราช แต่นโยบายดังกล่าวก็ไม่เป็นผลให้การปกครองเขมรดีขึ้นกว่าเดิม เจ้านายเขมรที่ฝักใฝ่กับไทยและฝักใฝ่กับญวนได้มีเรื่องขัดแย้งกันอย่างเปิดเผยกล่าวคือ สมเด็จพระอุทัยราชาหนีไปพึ่งญวนที่ไซ่ง่อน ญวนจึงถือโอกาสเข้าครอบครองหัวเมืองเขมรไว้หลายแห่งและเกณฑ์แรงงานคนเขมรไปทำกิจการต่าง ๆ ให้แก่ญวนด้วย ในขณะเดียวกันพระอุทัยราชาก็ยังคงส่งเครื่องราชบรรณาการให้แก่ไทยทุกปี แต่ก็ไม่ยอมเข้ามาเฝ้ารัชกาลที่ 2 ที่กรุงเทพฯ

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยได้ทำสงครามกับญวนนานถึง 15 ปี เพราะญวนได้เข้าไปแทรกแซงทั้งในเขมรและลาว ซึ่งเป็นประเทศราชของไทย เมื่อพระเจ้าคือศึกขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2390 รัชกาลที่ 3 ได้ส่งทูตไปทำสัญญาสงบศึกที่เมืองเว้ ในการสงบศึกครั้งนี้ไทยเป็นฝ่ายได้เปรียบในปัญหาเมืองเขมร กล่าวคือนักกองค้ำดวงได้รับแต่งตั้งเป็นสมเด็จพระวิริรักษ์รามาชิตี พระเจ้ากรุงกัมพูชาใน พ.ศ. 2391 และส่งนักกองค้ำราชาวดี และ นักกองค้ำศรีสวัสดิ์ราชโอรสมารับการอบรมที่กรุงเทพฯ เขมรต้องส่งเครื่องราชบรรณาการ เข้ามามากวาวยในกรุงเทพฯ ทุกปี ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเครื่องบรรณาการไปให้ญวน 3 ปีต่อครั้งด้วยเช่นกัน

ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นักกองค้ำราชาวดีได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระบิดาใน พ.ศ. 2403 ทรงพระนามว่า สมเด็จพระนโรดม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรในระยะนี้เป็นไปอย่างใกล้ชิดสนิทสนม เพราะนักกองค้ำราชาวดีเคยมาอยู่ในกรุงเทพฯ ในฐานะราชบุตรบุญธรรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเวลาถึง 10 ปี^{๑๑} แต่เพียงระยะเวลาหนึ่งปีต่อมา นักกองค้ำศรีสวัสดิ์ พระอนุชาได้ก่อกบฏขึ้น และยกกองทัพเข้าบุกเขมร ทำให้ฝรั่งเศสซึ่งเป็นชาติมหาอำนาจที่กำลังแผ่ขยายลัทธิจักรวรรดินิยม เข้ามามาแทรกแซงปัญหาในเมืองเขมรมากขึ้น โดยอ้างเหตุผลในการครอบครองเขมรสืบต่อจากญวนซึ่งปราชัยแก่ฝรั่งเศส ดังนั้นปัญหาเขมรจึงกลายเป็นสาเหตุที่ทำให้ไทยและฝรั่งเศสเกิดหมางใจกัน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีในแสนยานุภาพของฝรั่งเศส พระองค์จึงพยายามดำเนินพระบรมราโชบายผ่อนปรนในเชิงการทูต เพื่อรักษาเอกราชของไทยไว้ ทั้งนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) คุลสอดส่องคิดอ่านปรึกษากัน เพื่อระงับการวิวาทของเจ้านายเขมรโดยเร็ว

^{๑๑} ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์นิพนธ์, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2325-พ.ศ. 2394 เล่ม 1 คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พุทธศักราช 2525 (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์, 2525), หน้า 106-118.

กรมหลวงวงษาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้ทรงรีบเร่งดำเนินการในกรณีเขมรด้วยความสนพระทัย ดังลายพระหัตถ์เลขที่ที่ประทับคำตักเดือนแนะนำ ให้เจ้าพระยามุขมนตรี คิดอ่านปรึกษากับพระยาสิงหราชฤทธิไกร ในการที่จะระงับพวกเจ้านายเขมรที่วิวาทกัน ซึ่งได้ก่อการวุ่นวายขึ้นในเมืองอุคงมีไชย เมื่อ พ.ศ. 2404 ตอนหนึ่งว่า

"พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แจ้งความตักเตือนมายังเจ้าพระยามุขมนตรีให้ทราบ... ซึ่งเจ้าพระยามุขมนตรีออกไปครั้งนี้ ก็เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้อยู่แล้ว แต่การเมืองเขมรครั้งนี้ไม่เหมือนเจ้าพระยาบดินทร์เดชาออกไปครั้งก่อนการครั้งก่อนต้องใช้สิทธิขาดมีอำนาจแข็งแรง ก็เพราะด้วยไพร่บ้านพลเมืองเขมรยังนับถือคุณอยู่มากที่นับถือกรุงเทพฯ ก็มีแล้ว ทักษิณก็ยังคงคิดพันอยู่จึงต้องใช้อำนาจแข็งแรง แต่ครั้งนี้พระยาเขมรไพร่บ้านพลเมืองสวามีภักดี นับถือต่อกรุงเทพฯ เรียบร้อยอยู่ เหตุเป็นขึ้นทั้งนี้ก็เพราะเจ้านายพี่น้องวิวาทกัน ใจไพร่บ้านพลเมืองจึงได้พากันระส่ำระสายเป็นพวกเป็นเหล่าไป เจ้าพระยามุขมนตรีออกไปถึงแล้ว จะต้องประพฤติกการแต่น้ำนวล จะใช้อำนาจสิทธิขาดแข็งแรงเหมือนครั้งเจ้าพระยาบดินทร์เดชานั้นไม่ได้ ไพร่บ้านพลเมืองที่มีความผิดบ้างเล็กน้อยก็จะพากันสะดุ้งสะเทือนอพยพหลบหนีไปนอกเขตนอกแดนเสีย จะต้องพุดจาเกลี้ยกล่อมให้พระยาพระเขมรไพร่บ้านพลเมืองเชื่อว่าจะเป็นที่พึงระงับการทุกจริตได้..."^{๑๗}

จากพระหัตถ์เลขของกรมหลวงวงษาธิราชสนิทดังกล่าว ได้สะท้อนให้เห็นถึงฐานะและความสำคัญของพระองค์ที่ทรงเป็น "คนกลาง" ในการประสานประโยชน์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเขมร ตามพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับได้ว่าทรงเป็นพระอนุชาที่ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ปฏิบัติหน้าที่ราชการในด้านการต่างประเทศตลอดมา

^{๑๗} กษ. จดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ.1224 เลขที่ 68 ร่างลายพระหัตถ์กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เรื่องจดหมายคำตักเตือนแนะนำให้เจ้าพระยามุขมนตรี คิดอ่านปรึกษากับพระยาสิงหราชฤทธิไกร ในการที่จะระงับพวกเจ้านายเขมรที่วิวาท

กล่าวโดยสรุป จากพระกรณียกิจที่แตกต่างหลากหลายกันดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของพระองค์ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภารกิจด้านการทำสนธิสัญญากับต่างประเทศ และเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินทั่วไป ซึ่งทรงได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติสืบเนื่องมาตลอดรัชกาล ในขณะที่พระกรณียกิจบางด้านนั้น มิได้ทรงประสบผลสำเร็จเท่าใดนัก ดังเช่นการดำรงตำแหน่งแม่ทัพหลวงในสงครามเชียงตุง หรือว่ากรมพระคลังสินค้า เป็นต้น ด้วยเหตุที่พระองค์ไม่ทรงถนัดในหน้าที่การกิจดังกล่าว จึงต้องทรงประสบกับปัญหาและอุปสรรค จนไม่สามารถจะปฏิบัติพระกรณียกิจให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย